

DOĞUMUNUN 130. VE ÖLÜMÜNÜN 50. YILI DOLAYISIYLA KAZANLI TARİHÇİ

MURAD REMZİ

(1854-1934)

Prof. Dr. AHMET TEMİR

1. ŞECERESİ:

Tarihçi Muhammed Murad Remzi, 10 Ekim 1854'te Batırşah Abdullah'ın dördüncü ve en küçük çocuğu olarak, bugün Sovyet Rusya içinde bulunan Tatarstan Cumhuriyeti (Kazan ülkesi), Minzele ve Çallı kasabaları bölgesindeki Elmet * köyünde dünyaya gelmiştir. Arapça olarak kaleme aldığı *تلفیق الأخبار وتلخیص الآثار فی وقائع قران وبلغار وملوک التار Telfik al-Ahbar ve telkih al-Asar fi Vakayi Kazan ve Bulgar ve müluk at-Tatar*, Orenburg 1908 adlı eserinin II. cildinde (s. 212) kendi şeceresini şöyle anlatır:

فان الفقير مراد الله بن بهادر شاه عبدالله بن عادل شاه بن اسحاق بن توکال باى بن بانى اورص بن مرزاقل بن باغلاى بن مرداش بن مجمع بن مرقه بن عبدالله بك بن بيكجورا خان

“Ve ben fakir Muradullah bin Bahadırşah Abdullah, bin Adilşah, bin İshak, bin Tükelbay, bin Yani Urus, bin Mirzakul, bin Baglay, bin Mirdaş, bin Mimiç, bin Merka, bin Abdullahbek, bin Bikçura Han”.

Murad Remzi'nin halen elimde bulunan mektuplarında ve oğlu Fehmi Murad'ın hatıra defterlerinde adı bazan Muhammed Murad Remzi, bazan Şeyh Muhammed Murad veya Şeyh Muhammed Murad Kazanlı, bazan Murad Remzi ve bazan da yalnız Murad veya Şeyh Murad olarak geçmektedir. Çocukluğunda Merdanşah adını da taşımış, siyasi makale ve risalelerinde Tuti, Andelib, Ebul-Hasan, Ekmel, M.M.R., Remzi gibi kapalı adlar da kullanmıştır.

Fehmi Murad'ın hatıra defterlerinde anlatılanlara göre, ailenin ceddii Bikçura Han 16. yy.ın ortalarında Aral denizi civarı, Sır-derya ve Amu-

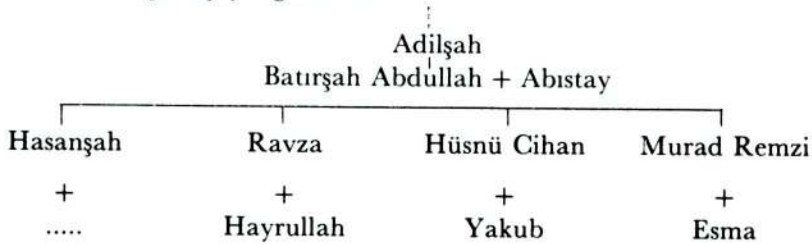
* Bildiğime göre, bugünkü Tatarstan'da “Elmet” adında (Rusçadaki resmi şekli: Al'metyevsk) 3 köy (şehir) mevcuttur: 1) Murad Remzi'nin doğum yeri olan “Yañga Elmet” Minzele kazasına bağlı olup, eskiden Ufa vilâyetinde idi; 2) “İski Elmet”, Çistay kazasıdır; 3) Yalnız “Elmet” olarak bilinen, Zey nehri üzerindeki üçüncüsü ise Bögülme kazasında olup, eskiden Samar (Samara) vilâyetine bağlı idi.

derya bölgesi ile Özbek ve Türkmen sahralarının hakimi olup, 1552'de Kazan'ın Moskova çarı tarafından zaptı üzerine bu ülkeyi kurtarmak maksadıyla ordusunun başında yola çıkmış ve Çallı kasabasının karşısındaki Saray Burnu'nda karargâh kurarak Kazan'a hücumla hazırlanmıştır. Fakat bu esnada Bikçura Han'ın beklenmedik ölümü yüzünden teşebbüs yarıda kalmış, ordusunun bir kısmı memleketine geri dönmüş, Hanın yakınları ve ordunun kalan kısmı ise Minzele-Çallı bölgesinde yerleşerek yerli Tatar-Başkurtlarla karışmışlardır.

Elmet ve civardaki diğer köylerin ahalisi imam, muallim, tüccar, çiftçi olarak yaşadıkları halde, son zamanlara kadar bunların bir kısmı kendilerini, Mirza, Mir, Sah, Bek diye takdim ederlermiş. Murad Remzi, tarih kitabını yazarken memleketinde araştırmalar yaptığı gibi, Petersburg'a giderek arşivlerde incelemelerde bulunduğunu ve bu esnada kendi şeceresi hakkında da esaslı bilgiler temin ettiğini anlatıyor.

Murad Remzi'nin büyükbabası Adilşah, Elmet köyünün reisi ve etraf köylerinin hakimi olup, adil idaresi ve hükmü ile etrafta şöhret kazanmıştır. Adilşah'ın tek oğlu olarak küçük yaşta yetim kalan Batırşah Abdullah, okuyamadığı halde kültürlü ve tahsilli bir hanımla evlenmiştir. Hatıra defterinde adı zikredilmeyerek "Abıstay, Üstazbike, Muallime" diye anılan bu hanım, Murad Remzi'nin annesi idi.

Böylece "Abıstay" ile evli olan Batırşah'ın ikisi erkek, ikisi kız dört çocuğu olup, baba tarafından aile şeceresinin son kısmı, Fehmi Murad'ın hatıralarına göre şöyle gösterilebilir:

1844 doğumlu Hasanşah siyasetle uğraşarak gizli cemiyetlere katıldığından, arkadaşlarıyla birlikte yakalanarak Sibiryaya sürülmüş ve orada ölmüştür. Hanımı da kederinden ölünce, Tüffahül Cennan adlı kızı ile Mübarek isminde oğlunu Murad Remzi ailesi Mekke'ye getirterek kendi himayelerine almışlardır. Tüffahül Cennan Hafız Arif Bahtiyari ile evlenmiş ve bu zat, Mekke'de Alimcan Barudî'nin vakf evine nazır tayin edilmiştir. Bunların, Abdullatif ve Meryem adında iki çocuğu olmuştur.

Ravza, Hayrullah ile evlenmiş ve bir kızla iki oğulları olmuştur. Büyük oğullarının adı Abdülkerim idi.

Hüsnü Cihan, Yakub ile evlenmiş, Yunus, Salih, Ahmed, Hatib ve Feride adında beş çocukları olmuştur.

Muhammed Murad Remzi, Şahmuhammed'in kızı Esmâ ile evlenmiş ve -aşağıda açıklanacağı gibi- 9 çocukları olmuştur.

Murad Remzi'nin anne tarafından şeceresine gelince, elimdeki hatıra defterlerinde bazı kimseler asıl adlarıyla zikredilmeyip, ancak "amca, dayı, teyze, abla, kardeş..." gibi tabirlerle tanıtıldığından, birçok noktalar karanlık kalmaktadır. Bu duruma göre, şecerenin anne tarafından olan kısmı şöyle tertiplenebilir:

(Büyük Baba) + (Büyük anne)

Dayı	Anne (Abıstay)	Teyze
+	+	+
.....	Batırşah Abdullah	.....
	“ <u>çocukları:</u>	
	Hasanşah	
	Ravza	
	Hüsnü Cihan	
	Murad Remzi	

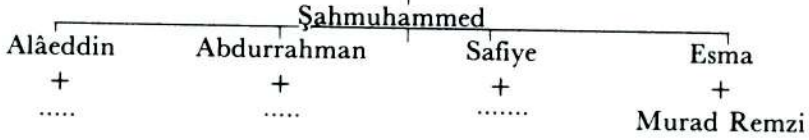
Murad Remzi'nin dayısı, Elmet köyü medresesinin üstadı ve büyük mahalle imamı olup, onun yetişmesinde büyük tesiri olmuştur.

“Abıstay” veya “Üstazbike” diye anılan “Muallime” (öğretmen) annesi de tanınmış bir “âlîme” (bilgin) kadın olup, bunun babası ve amcaları da Minzele ve Bügölme etrafında ilimleri ve hocalıkları ile şöhret kazanmış kimselerdi. “Abıstay”, aynı zamanda Ufa'daki “Müslümanların Merkez Diniye Nezareti” nin son müftülerinden tarihçi ve din âlimi Rıza ed-Din bin Fahr ed-Din (Rıza Kazi) ile de uzaktan akraba idi.

Murad Remzi'nin teyzesinin oğlu Muslih ed-Din Nogaybek çarlık devrinde askere alınarak yüzbaşı rütbesine kadar yükselmiş ve sonra Orenburg civarındaki Tüz Tübe'de yerleşip, imam, hatip ve müderris olarak etrafta şöhret kazanmıştır.

Murad Remzi'nin eşi Esmâ hanımın durumuna gelince, Tatarstan'ın Tetiş kazası Şep Başı köyünden olan bu ailenin şeceresi şöyledir:

Elimdeki hatıra defterlerinde, Abdurrahman ve Alâeddin'den hangisinin daha büyük olduğu belirtilmemiştir. Alâeddin'in üç çocuğu olup, iki oğlundan biri doktor, öteki mühendis ve kızı da doktor olarak yetişmiştir. 1917 ihtilalinden sonra bütün mal ve mülkünü kaybederek fakir düşen Alâeddin, çocuklarının tahsillerini tamamlamaları için yine de büyük gayret göstermiştir.

Abdurrahman'ın iki oğlu küçükken ölmüş, Fatma adlı kızı Tilençi Tamaklı Şekkür ile, diğer kızı Safiye Ömer Salih'le evlenmiştir. Şahmuhammed'in büyük kızı Safiye hakkında notlarda fazla bilgi yoktur.

Şahmuhammed'in vefatı üzerine durumları sarsılan ailenin bakımı iki biradere kalınca, bunlar babalarının mesleğini bırakarak ticarete girişmişler ve oldukça büyük başarı kazanmışlardır. Şehir şehir dolaşarak işlerini genişletince, Alâeddin Perm'de büyük lokanta ve dükkânlar açmış, İlek'te yerleşmiş olan ve Rusya içinde işlerini genişleten Abdurrahman, Almanya, Avusturya ve İstanbul arasında ticarî faaliyetini devam ettirmiş ve sık sık Mekke'ye gelerek orada da mülk edinmiştir. Murad Remzi ile tanışarak yakın bir arkadaşlık ve dostluk kurmuş olan Abdurrahman, onunla önceden konuşarak, kız kardeşi Esmâ'yı Mekke'ye getirmiştir.

Esmâ ile 1895 yıllarında Mekke'de evlenen Murad Remzi'nin 9 çocuğu olmuş, fakat bunların dördü daha küçükken ölmüşlerdir; adları ve tahmini doğum-ölüm tarihleri şöyledir:

- 1) Muhammed Salih (1897-1902),
- 2) Muhammed Hasan Fehmi (Fehmi Murad) (1899-1965'ten sonra)
- 3) Fatma ez-Zehra (1900-?),
- 4) Muhammed Hüseyin (1902-1906),
- 5) Muhammed Magsum (1907-6 ay),
- 6) Muhammed Münir (1909-?),
- 7) Sıddıka (1911-?),
- 8) Muhammed Enver (1913-1937),
- 9) Muhammed Ezher (1915-3 aylık).

2. HAYATI VE TAHSİLİ:

Murad Remzi okuyup yazmayı, Kur'an okumayı ve ilk dinî bilgileri, annesinin, kız çocuklar için evinde açmış olduğu ilk mektepte öğrenmiştir. Bu yüzden 8 yaşında dayısının köy medresesine başladığı zaman, kendi yaşındaki çocuklardan çok üstündü. Çocuğun kabiliyetini gören dayısı, ona hususî dersler vermiş ve Murad Remzi kısa zamanda Arapça ve Farsçasını da oldukça ilerletmiştir.

Bir gün evlerine öğle yemeğine gelen dayısı, Murad'ın anne ve babasına hitap ederek: "Merdanşah oğlunuza medresemizde öğrenilecek bir şey kalmadı. Onun, Kazan şehrinin büyük medreselerine giderek oranın derslerine devam etmesi lâzımdır. Kazan'ın meşhur Şihabeddin el-Mercanî medresesine kabul edilmesi için Şihabeddin Hazrete ve onun müderrislerinden birine tavsiye mektuları da yazdım. Oğlunuzu oraya gönderin. İnşallah büyük âlim olarak yetişir, size ve milletimize hayırlı olur!" diye ricada bulunmuş.

Çocuğunun bir saat bile yanından ayrılmasına dayanamayan annesi "Abıstay , Üstazbike, Muallime" hanım, kardeşinin bu sözleri üzerine: "Dinimize hizmet edecek bir şahıs olup yetişmesine kim itiraz edebilir. Bunu düşündükçe ayrılık hasretine dayanmak bize ağır gelmez. Haydi gitsin, bizden müsaade, Allah'tan tevfiğ" cevabını vermiş. Hazırlıklar tamamlandı yola çıkacağı gün gelince arabaya binerken de hüüngür hüüngür ağlayarak oğlunu şiddetle bağrına bastıran annesi: "Merdanşah oğlum! Köyümüzün en zeki, en çalışkan bir çocuğu olduğundan, bu ufak köy medresemizde değil, Kazan gibi büyük şehirlerin büyük medreselerinde tahsil etmen zarurî olduğundan, senin bizi bırakıp gitmene razı olduk. Evimizin canı, neşesi idin. Git, Allah'ın lütuf ve inayeti daima yoldaşın olsun. Fakir, cahil ve mazlum halkımızın âlimlere ve büyük adamlara muhtaç olduğunu unutma. Köyünü, seni candan seven anneni ve babanı unutma. Kardeşlerini unutma. Git oğlum, git, Allah'ın tevfiğ ve hidayetinde ol. Şayet bizi bir daha göremezsen, Fatiha okuyarak ruhumuzu şad et!..., dedikten sonra kendi iliyle tutarak arabaya bindirmiştir.

Gidiş o gidiş. Murad Remzi'nin bu ayrılıştan sonra anne ve babasını bir daha göremediği anlaşılıyor. Mekke'de yerleşip vaziyeti düzeldikten sonra birkaç defa memleketine gidip gelmişse de, bu seyahatlerin, anne ve babasının ölümünden sonra yapıldığı anlaşılıyor.

1869 sonbaharında 15 yaşında iken Elmet köyünden ayrılarak Kazan'a gelen Murad Remzi burada çok kalmamış, arzu ettiği tarzda ilmi bulamadığını söyleyerek 1,5 yıl sonra Troyski'ye (Troitsk) gitmiştir. 1,5 yıl

kalınca buradan da ayrılarak, Kazaklar arasında 1,5 yıl kadar öğretmenlik yapmış ve büyük ümitlerle Taşkent üzerinden Buhara'ya gitmiştir.

Tahminen 1874 baharında Buhara'ya varan Murad Remzi, burasının ilim ve tahsil bakımından daha da fena durumda olduğunu görünce ümitsizliğe kapılmış, bir yıl sonra hastalanarak Kazak sahralarına geri dönmüş, 3 ay Kırgızlar arasında dinlenerek kuvvet toplamış ve öğretmenlik yapmıştır. 1875 sonlarında tekrar Taşkent'e gelen Murad Remzi bu sefer Buhara'ya uğramayıp Türkiye'ye, Mısır'a, Hicaz'a sefere karar vermiştir. Bu esnada, Taşkent'te yerleşmiş Kazanlı hemşehrilerden bir zat da dükkânını, mal ve emlakini satarak Türkiye'ye göç etmeye hazırlandığından, hep birlikte Afganistan ve Hindistan üzerinden Hicaz'a gitmeyi kararlaştırmışlardır. Kafile Semerkant, Kerki, Mezari Şerif (Belh) üzerinden Kabil'e, oradan sallarla nehir üzerinden Celâl Abad'a, sonra karayolu ile Peşaver ve Haydar Abad üzerinden Bombay'a varmıştır. Hindistan'da 3 ay kaldıktan sonra bir hacı vapuruna binerek, 12 gün sonra, 1876 başlarında Cidde'ye ulaşmışlardır.

Murad Remzi önce Cidde'den Mekke'ye giderek hac kılmış ve sonra Medine medreselerinin daha iyi olduğunu duyunca oraya sefer etmiştir. Orada önce Beşirağa ve sonra da Mahmudiye medreselerine girerek bütün varlığı ile âşıkı olduğu Arabiyat, Tefsir, Hadis ve Fıkıh derslerine verilmiştir. Müderrisler, kütüphaneler ve ev cihetinden çok memnun kalmışsa da, medresenin vakıf yardımı çok az olduğundan, Medine'deki tahsil hayatının birkaç yılı büyük zaruret, fakirlik ve ihtiyaç içinde geçmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden harpler esnasında Kazan ve Türkistan'dan hacılar gelemediğinden, bir müddet için oradan yapılabilecek yardımlar da kesilmiştir. Fakat sonra yollar açılınca durumlar düzelmiştir.

Murad Remzi, aşağı yukarı 1876'dan 1880'e kadar 4 yıl süren Medine'deki tahsil hayatı esnasında, hemşehrisi olan talebe hayatı arkadaşlarından bilhassa Ziya efendi, Abdürreşid İbrahim ve Simipalat (Semipalatinsk) şehrinden Abdülhak Yusuf'u takdir ve sevgi ile yad etmektedir.

1880 senelerinde Murad Remzi arkadaşlarıyla beraber hacılar kafilesiyle Mekke'ye gelmiş ve Abdürreşid İbrahim'den başkaları hacdan sonra tekrar Medine'ye dönmüşlerdir. Abdürreşid İbrahim ise bir yıl sonra Kazan'a dönerek Ufa'daki "Mahkemei Şer'iyeye" ye kadı (kazi) tayin olunmuştur. Bütün İslâm memleketlerini dolaşarak "Âlem-i İslâm" adlı eseri yazan, Rusya'daki Türk-İslâm matbuatının ilk örneklerinden olan

“Mir’at” mecmuasını Petersburg’da çıkaran, A.J., Müslümanlığı yaymak düşüncesiyle birkaç defa Japonya’da da bulunmuş ve orada vefat etmiştir.

Bu tarihten sonra Murad Remzi daimî olarak Mekke’de yerleşmiş ve tahsiline devam etmiştir. Mekke’de o zamanlar hemşehrilerinden birkaç tüccar, birkaç tekke şeyhi ve birkaç talebeden başka kimse yokmuş. Bu tüccarlar arasında şu isimlerle karşılaşılıyor. Abdurrahman-ı Kadim ile kardeşleri Haris ve Hüseyin efendiler; Abdurrahman-ı Cedit; sık sık Mekke’ye gelerek Murad Remzi ile çok samimî bir arkadaşlık ve dostluk kurmuş olan bu zat, yukarıda bahsettiğim Alâeddin, Safiye ve Esmâ’nın kardeşi ve Şahmuhammed’in büyük oğlu olup, 1895’lerde kız kardeşi Esmâ’yı Mekke’ye getirerek Murad Remzi ile evlendirmiş ve bu suretle onun kayın biraderi olmuştur. 1899’larda, yani evlendiklerinin dördüncü yılında tanınmış Kazan zenginlerinden Yusuf Diberdief hacca geldiği zaman, dostu Murad Remzi’nin kirada oturduğu küçük ve havasız evinde misafir kalmış, fakat çocuk ağlamasından ve sıkışıklıktan çok rahatsız olmuştur. Bunun üzerine, İstanbul’a taşınmaya hazırlanan Dr. Mustafa Hayri’nin yeni yapılmış büyük evini satın alarak Murad Remzi’ye ve ahfadına vakfetmiştir.

Medine’den Mekke’ye geldiği 1880 yıllarında Murad Remzi, annesi “Abıstay” Hanımın ve bir yıl sonra da babası “Batırşah” ın vefat ettiği hacılardan ve gelen mektuplardan öğrenmiştir.

3. HOCALARI VE HOCALIĞI:

Murad Remzi’de daha çocukken tarih merakını ve millî hisleri uyandıran ve temellendiren ilk öğretmeni, annesi “Abıstay, Üstazbike, Muallime” Hanım olmuştur. Annesinin ona söylediği masallar, başka kadınların söylediği masallara, cin, dev, ifrit ve şeytanlı hikâyelere benzemiyordu. O, çocuğuna geçmişteki büyük şahsiyetlerin, bahadırların, bilhassa Türk ve İslâm kahramanlarının hal tercümelerini anlatıyor ve milletin zalim müstevlilere karşı yaptığı savaş ve mücadelelerini tasvir ediyordu. Kazan ve Troyski medreselerinde, Başkurt ve Kazak sahralarında ve Taşkent’te bulunduğu zaman tarih kitapları okuyarak ve sonra Semerkant ve Buhara’daki tarihî eserleri inceleyerek bilgisini genişletmiştir. Bilhassa Taşkent’te karşılaşmış ve Semerkant üzerinden Buhara’ya kadar birlikte seyahat ettikleri, Altaylı Giray Şeyh Abdülmü’min İşan’ın da bu bakımdan onda büyük tesiri olmuştur. Murad Remzi’nin “benim aziz Atam” diye büyük hürmet ve sevgi ile bahsettiği ve ona “Oğlum” diye hitap eden bu zat 1880’lerde hacca gelince tekrar karşılaşmışlar ve yıllarca önce başlattıkları tarih münazaralarını burada da devam ettirmişlerdir.

Medine'deki hocaları hakkında fazla açıklama yapmayan Murad Remzi, ancak Şeyh Muzhar'ın (مظهر) adını zikrediyor.

Mekke'deki üstadları cümlesinden olarak: Esseyd Muhammed Salih Zuvavî, Sudanî Şeyh Sürur, Şeyh Abdülhamid Dağistanî, Damolla Namengani ve Şeyh Abdurrahman Sarac ile bunun oğlu Abdullah Sarac'ın adlarına rastlıyoruz.

Şeyh Abdülhamid efendi Dağistanî ile Esseyd Muhammed Salih Zuvavî'nin vefatı ve vasiyetleri üzerine, onların talebeleri, müridleri ve etbarı tarafından Murad Remzi Halife olarak seçilmiş ve bu iki hocanın tarikat halkalarını birleştirerek yıllarca başarı ile ders okutmuştur.

Murad Remzi'nin hatıralarında o zaman Mekke ve Medine'deki hemşehri, arkadaş ve talebelerinin hepsi de ayrı ayrı ismen zikredilmediğinden, burada ben de kendi şeceremle ilgili bir hususu ilâve etmek istedim: Tahmini olarak 1890'dan 1905'lere kadar Mekke'de tahsilde bulunan babam Muhammed Reşid Carullah da Murad Remzi'nin telebelerindendi. Bügülme kazasının Elmet köyünden olan babam, (burası benim de doğum yerimdir, A.T.), tahsilini tamamladıktan sonra köyüne dönmüş, 1906'dan başlayarak Elmet'te, 1920'den sonra da Bügülme'de imam, hatip ve müderris olarak vazife görmüştür.

4. ESERLERİ:

Hatıralarında verilen listeye göre Murad Remzi'nin basılmış veya basılmamış eserleri şunlardır:

- Reşehat رشحات . Farsçadan Arapçaya tercüme, 1 cilt.
- Mektubat-ı imam-ı Rabbanî مکتوبات امام ربانی Farsçadan Arapçaya tercüme, 2 cilt.
- Tenzih el-Keşşaf ama fi min el-İtizal vel-İnkışaf. Kur'an tefsiri
تنزيه الكشاف عما فيه من الاعتزال والانكشاف. تفسير القرآن.
- Telfik al-Ahbar ve telkih al-Asar fi vakayi Kazan ve Bulgar ve müluk at-Tatar تلفيق الاحبار و تلقيح الآثار في وقائع قران و بلغار و ملوك التاتار 2 cilt, Orenburg 1908.
- Meşaiyet-i hizb-ur-Rahman مشايعة حزب الرحمان
- Mevlid en-Nebi مولد النبي
- İnsaf
- Hürriyet kasidesi
- Arap sarfi
- Arap nahvi
- Aruz
- Türkçe Kur'an tercümesi
- Telfik el-Ahbar'ın Türkçesi
- Türülü gazete ve dergilerde basılmış pek çok makale ve risaleler.

Murad Remzi 3 oğlu ile: Ayakta solda Fehmi Murad, sađda Münir, solda oturan Enver.
(ođecek, Doğu Türkistan 1927)

Tarihle ilgili yıllarca süren araştırmalarının neticesini, Arapça olarak telif ettiği *Telfik al-Ahbar ve Telkih al-Asar fi Vakayi Kazan ve Bulgar ve Müluk at-Tatar* adlı eserinde ortaya koymuştur. Bu eserin yazılış sebebi ve basılışı üzerine Murad Remzi, oğlu Fehmi Murad'ın kaleminden çıkan hatıralarında şöyle diyor: "Rusların, biz Türk ve İslam ahalisine ve memleketlerine yaptıkları ve yapmakta oldukları zulmü umum âlem-i İslama bildirmek için iki ciltten ibaret olan Türk ve Tatar tarihini Arapça yazarak neşre muvaffak oldum. Bu eserim, 1908'de Rusya'da Orenburg şehrinde Vakıt ve Şura matbaasında basılmıştır. Petersburg'da olan merkez Rus sansürü önce bu kitabın neşrine müsaade etmedi. Fakat aslen Buriyat Kalmıklarından olup tanassur ederek Ruslar arasında büyüyüp yüksek tahsil görerek tarih fenninde yüksek dereceye çıkan meşhur Profesörün yardım ve müsaadesiyle gayri resmi olarak neşrine muvaffak oldum. Ve bu da bu suretle oldu:....".

Hatıra burada kesildiğinden, basım işinin nasıl yürütüldüğü hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Adı zikredilmeyen bu profesörün Katanov olması muhtemel ise de, vasiyeti üzerine halen kütüphanesi de İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünde muhafaza edilen Katanov, Kalmık-Moğol değil, yanılmıyorsam Türk asıllı Altaylı Sagay boyuna mensuptu.

Murad Remzi siyaseti sevmediği halde mecburi olarak bu yolda atıldığını, çarlık Rusyasının Kazan, Türkistan ve Türkiye'ye karşı yürüttüğü istilâ siyaseti yüzünden, gerek Rusya içinde ve gerek dışındaki dergi ve gazetelerde bazan açık, bazan kapalı imzalarla pek çok makale ve risaleler yayınladığını söylüyor. Fakat hatıralarında, maalesef bunlardan hiçbirinin adı, yeri ve tarihi verilmemiştir.

Devrin Halifesi Sultan Abdülhamid'in icraat ve idaresini beğenmeyen Murad Remzi ve arkadaşları, bunun aleyhinde dışarıda yayınlanmakta olan mecmua ve gazeteleri gizli yollarla getirtir, okur ve mütalaa ettikten sonra münasip bir yerde saklarlarmış. "Bu gibi matbuatı okumakla bazan kanaat etmeyerek bizzat kendim nam-ı müstearla makaleler yazardım. Bu suretle siyaseti ve siyaset âlemini sevmediğim halde, mecburiyet tahtında muztar olarak kalemimi yürütürdüm. Fakat, ne İttihat ve Terakki ve ne de Genç Türkler Cemiyetine dahil değildim" diyor.

5. DOĞU TÜRKİSTAN'DA YERLEŞMESİ VE ÖLÜMÜ:

Murad Remzi, durumu iyileştikten sonra kütüphane ve arşivlerde tarihle ilgili araştırmalar yapmak ve belgeler temin etmek maksadıyla Mekke'den İstanbul'a, Kazan'a ve Türkistan'a seyahat etmiştir. Hatıra-

larından anlaşıldığına göre 1902'de yalnız, 1904'te eşi ve 3 çocuğu ile, 1907 ve 1909'da yalnız ve son olarak bütün ailesiyle 1914 baharında seyahat etmişlerdir. Bu son seyahatte Esmâ Hanımla küçük çocuklar akrabalarının bulunduğu Tetiş kazasının Şep Başı köyünde kalmış, Murad Remzi ile büyük oğlu Fehmi Murad Türkistan'a giderek Taşkent, Buhara, Kokand Nemengan, Endican taraflarını dolaşmışlardır. Sonra tekrar toplanarak Türkiye'ye dönmek amacıyla Odesa'ya gelmişler, fakat tam vapura binecekleri gece şehrin Türk savaş gemileri tarafından bombalanarak harbe girilmesi neticesinde Rusya'da mahsur kalmışlardır. Geri dönüp bir yıl Kazan'da kalmışlar, sonra Orenburg civarında teyzesinin oğlu Musliheddin Nogaybek'in bulunduğu Tüz Tübe kasabasına gelerek, 1915-1917 arası sivil esir olarak Rus hükümeti tarafından buraya ikamete mecbur tutulmuşlardır.

Ancak 1919'da çok ağır şartlar altında Doğu Türkistan'a çıkabilmişler ve Çögeçek ahalisinin büyük yardım ve ricası üzerine imam ve müderris olarak bu şehirde yerleşmişlerdir. Böylece Murad Remzi 1914'ten sonra bir daha Türkiye'ye ve Hicaz'a dönemeyerek 2. IV. 1934'te Çögeçek'te 80 yaşında iken vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

6. OĞLU FEHİMİ MURAD:

Murad Remzi'nin ikinci oğlu Fehmi Murad (Muhammed Hasan Fehmi), tahsil maksadıyla 1 Kasım 1920'de Çögeçek'ten ayrılarak Kazan, Ufa, Astrahan, Bakü, Batum ve Türkiye üzerinden Almanya'ya gelmiştir. Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesinde dahiliye mütehasşısı olarak yetişen Fehmi Murad ile ben ilk olarak 1936 Temmuzunda Friedrichstrasse'daki talebe yurdunda karşılaşmışım. Samimî arkadaşlığımız, 1943'te benim Berlin'den ayrılmama kadar sürdü. Fakat ondan sonra bu arkadaşlık maalesef tekrar tazelenemedi.

Rose adında bir Alman kızı ile nişanlı olan Fehmi sonradan evlenmiş ve 1940'ta Enver el-Mansur adında bir oğlu olmuştur. Fehmi Murad 1946'da ailesi ile birlikte Avusturya, İtalya ve Mısır üzerinden Hicaz'a gelmiş, önce Cidde'de, sonra Mekke'de tabip olarak çalışmış ve "Kazan Türkleri Hususî Vakfı"nın Nazırı olmuştur (Nazır vakf El-Has bi-Etrak ehl-i Kazan (ناظر وقف الخاص بترك اهل قازان) Bu suretle, yukarıda açıklandığı gibi 1899'larda Yusuf Diberdief tarafından Murad Remzi'ye vakf olarak hibe edilen fakat 1914'ten beri bakımsız kalan mülkün idaresi, ancak 30 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra onun kanunî varislerinden birine intikal etmiş bulunuyordu.

Dosyasındaki Wiesbaden 1962 tarihli Elektrokardiogramın kayıtlarından, Fehmi Murad'ın kalp hastası olduğu anlaşılmakta ise de, akıbeti hakkında şimdilik bir bilgi elde edemedim. Murad Remzi'nin mektupları ile Fehmi Murad'ın hatıra defterlerini, Mekke'deki vakıfla ilgili bazı evrakı ve kitap özetleriyle bazı resimleri içine alan bir paketin, bana verilmek üzere Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ne 1965'lerde bırakılmış olması göz önünde tutulursa, Fehmi Murad'ın o senelerde vefat ettiği ve adı geçen paketin de, vasiyeti üzerine bana yollanmış olduğu tahmin edilebilir.

Ara sıra merakla okuduğum, fakat ciddi olarak incelemeye ancak son zamanlarda imkân ve fırsat bulabildiğim bu hatıralarda, bilhassa Başkurt, Kazak ve Kırgızların hayatı üzerine ilgi çekici bilgiler bulunduğu gibi, Murad Remzi'nin Türkistan, Afganistan ve Hindistan seyahati esnasında başından geçenler, Mekke ve Medine'deki talebelik ve hocalık hayatıyla ilgili tafsilât, sonra oğlu Fehmi Murad'ın Avrupa seyahati esnasında Sibirya, Kafkasya ve Anadolu'da başından geçen maceralar da, hakikati tasvir eden bir zamanın konusu olacak derecede canlı olarak anlatılmıştır.

Önünüzdeki bu makale, özet halinde işte bu dosya ve defterlerdeki bilgilere dayanılarak hazırlanmıştır.

